INHOUDSOPGAVE

LANDSCHAP **11**
De Veluwe in vogelvlucht **12**
Geologie **14**
Landschap van de Veluwe **18**
Rivierengebied 20
De Veluweflank 24
De stuwwal 30
De centrale Veluwe 38
Natte heide en heidevennen 50
Polderlandschap 54
Geschiedenis **60**
Prehistorie en bronstijd 61
Romeinse tijd 62
Vroege middeleeuwen 62
Potstalcultuur 63
Oprichting van malen en marken 64
De Veluwe verwoestijnt 65
De Veluweranden bloeien op 66
Jacht en landgoederen 69
Klein Zwitserland 71
Einde van de markenwet 73
Nieuwe bestemmingen voor de centrale Veluwe 73
Het leger verovert de Veluwe 74
De Tweede Wereldoorlog 74
Midden 20ste eeuw 76
Opkomst van de natuurbescherming 77
Natuurbescherming en -herstel 78
Natuurbeheerders op de Veluwe 82

FLORA EN FAUNA **87**
Zoogdieren **88**
Vogels **92**
Lijst van vogels op de Veluwe 101
Reptielen en amfibieën **105**
Vlinders **109**
Libellen **112**
Overige insecten en ongewervelden **114**
Flora **117**
Bomen en struiken 124
Enkele typische planten 128

ROUTES **133**
Route 1: Oldenaller en Arkemheen 135
Route 2: Tussen zand en Zuiderzee 143
Route 3: De polders bij Oldebroek 151
Route 4: Elspeter Struiken en Noorderheide 155

Route 5: Staverden en het Speulder- en Sprielderbos 159
Route 6: Kootwijkerzand en omgeving 168
Route 7: Tongerense Heide en Wisselse Veen 176
Route 8: Met de fiets over Kroondomein Het Loo 183
Route 9: De Dassenberg 190
Route 10: Het Beekbergerwoud 194
Route 11: Planken Wambuis 196
Route 12: Het Nationale Park De Hoge Veluwe 202
Route 13: Zwerven over het Deelense Veld 210
Route 14: Het Deelerwoud 216
Route 15: Veteranenbos en Arnhemse Heide 220
Route 16: Het Renkums Beekdal 223
Route 17: De Heelsumse Beek, Doorwerth en de Duno 231
Route 18: De Arnhemse buitenplaatsen 239
Route 19: De Beekhuizense Beek omhoog 249
Route 20: Middachten en de Onzalige Bossen 258
Route 21: Empese en Tondense Heide 266
Route 22: Rondje Brummen 269

PRAKTISCHE INFORMATIE 277
Reizen naar de Veluwe 277
Op stap op de Veluwe 277
Op pad met een lichamelijke beperking 279
Buiten de paden gaan 279
Op pad met honden 279
Voorbereid op pad: teken 280
Voorbereid op pad: wilde dieren 281
Voorbereid op pad: de elementen 281
Accommodatie kiezen 282
Hotels 282
Campings en bungalows 283
Veluwse gastronomie 284
Café's en restaurants 284
Verantwoord toerisme 286
Het Veluwejaar 288
De bucket lists 294
De 10 mooiste bossen 294
De 10 mooiste bomen 296
De 10 mooiste herfstroutes 298
De 10 beste wildobservatiepunten 300
De 10 beste wildroutes 302
De 8 mooiste bloeiende heidevelden 303
De beste excursies 304
De natuur in met kinderen 308
Verder lezen 312
Gebiedenregister 315
Dankwoord 316
Fotoverantwoording 318

TEKSTKADERS

Geologie: het Veluws landschap in vijf grote bedrijven 17
Eik en Beuk – strijd der titanen 34
Grafheuvels en de Veluwse oernatuur 61
Beekbergerwoud – de teloorgang van het laatste oerbos 72
Korhoen – enemy of the state 73
Ecoducten, corridors en faunapassages 80
De wolf terug in Nederland? 91
Verboden plantengebieden 123

OBSERVATIETIPS

Naaldbosvogels kijken 93
Loofbosvogels kijken 94
Heidevogels kijken 95
De beste vogelroutes 97
De beste reptielen- en amfibieënroutes 108
De beste vlinderroutes 110
Vlinders kijken 111
De beste libellenroutes 113
Libellen kijken 113

DE VELUWE IN VOGELVLUCHT

De Veluwe is het grootste aaneengesloten gebied van zandheuvels en stuwwallen in Nederland. Het ligt vrijwel exact in het midden van ons land. Sterker nog het 'zwaartepunt van Nederland', uitgerekend door het kadaster, ligt in de gemeente Ermelo op de West-Veluwe.
Het Veluwemassief ligt als een lens op het laagland. Het is een droog 'eiland' te midden van het natte rivierengebied in het zuiden en oosten en de Veluwerandmeren in het noorden, die ooit de oever waren van de Zuiderzee. Het hoogste punt van de Veluwe ligt in het zuidoosten en is 110 meter hoog – na het Zuid-Limburgse heuvelland het hoogste punt van Nederland.
Terwijl het Veluwemassief bestaat uit zandduinen en stuwwallen – droog en voedselarm – zijn de randgebieden exact het tegenovergestelde – nat en voedselrijk. Daardoor vullen de natuur van de centrale Veluwe en die van de periferie elkaar prachtig aan. Een Yin en Yang van de Gelderse natuur.
Hetzelfde geldt voor de cultuur. Een blik op de kaart hiernaast laat zien dat het Veluwemassief bovenal bos (groen) en heide (paars) is. Het grijs van de dorpen en steden, en daarmee de Veluwecultuur, bevindt zich vooral langs de randen van het plateau. Een dorpje 'midden op de Veluwe' heb je bijna niet, enkele buurtschappen daargelaten. Het massief zelf is daarmee een van de dunst bevolkte gebieden van Nederland. En een van de natuurrijkste. De Veluwe is één enorm natuurgebied dat weer is opgedeeld in kleinere terreinen die grotendeels in het bezit zijn van natuurorganisaties, Defensie, Staatsbosbeheer en particuliere landgoedeigenaren. Over de centrale Veluwe ligt een uitgebreid netwerk van wandel- en fietspaden. Verharde wegen daarentegen zijn er weinig. Die combinatie van uitgestrekte natuurgebieden, weinig bebouwing en landbouw en een beperkt aantal wegen, maakt het gebied uniek.
In het laagland rondom de Veluwe is het een stuk drukker, maar het landschap is hier over het algemeen aangenaam en kleinschalig. Dorpen, boerenland, landgoederen en tal van kleine natuurgebiedjes wisselen elkaar af. Hier vind je de natuur van de beekdalen, gescheiden door drogere zandruggen, met moerassen, weiden, en kleine bossen en heideterreinen. Ook liggen hier enkele van de grotere plaatsen, zoals Barneveld, Ede en Apeldoorn.
Langs de rivieren en de Randmeren is het landschap het meest open, met enkele mooie, vogelrijke polders en uiterwaarden. Hier vind je ook de meeste steden, zoals Wageningen, Arnhem (de grootste stad in het gebied), Brummen, Hattem, Elburg, Harderwijk en Nijkerk (en Doesburg, Zutphen, Deventer en Zwolle aan de oostkant van de IJssel). Zonder uitzondering zijn deze plaatsen groot geworden door hun ligging aan het water, die scheepvaart en daarmee handel mogelijk maakte.
Tegenwoordig is de Veluwe vanwege de schitterende en uitgestrekte natuur terecht een van de belangrijkste toeristische bestemmingen van Nederland.

Tegenoverliggende pagina:
Overzicht van de Veluwe met ligging van de routes (pag. 133 en verder)

Kampen
Lelystad
Zwolle
3
Hattem
Wezep
Elburg
Oldebroek
't Harde
Wapenveld
Veluwerandmeren
Nunspeet
A28
Heerde
IJssel
Harderwijk
2
Epe
7
4
Ermelo
Elspeet
Vaassen
5
Uddel
Deventer
Putten
Kroondomein
Het Loo
8
1
Garderen
9
Nijkerk
Apeldoorn
A1
Voorthuizen
6
Kootwijkerzand
10
Barneveld
21
Zutphen
A30
Hoge
Veluwe
13
A50
22
Brummen
14
12
11
Veluwezoom
Dieren
Ede
15
Crossbill HQ
20
Veenendaal
19
A12
18
Velp
Rheden
IJssel
16
Wageningen
Renkum
17
Arnhem
Nederrijn
A50
A12

LANDSCHAP VAN DE VELUWE

Hoewel je, een beetje zwervend over de Veluwe, gemakkelijk het gevoel kunt krijgen dat er geen eind komt aan de bossen en heidevelden, is de natuur verre van eentonig. Je vindt telkens weer

RIVIERENGEBIED
Waar: Zuid- en oostrand van de Veluwe.
Routes: 16, 17, 19 en 21
Pagina: 20
Bodem: Rivierklei, rivierzand.
Landschap: Ruige weilanden, oeverwallen, moerasbos, oude rivierarmen.
Natuur: Rijke vogelwereld van moerasbossen en rivierarmen. Bijzondere flora op de rivierduinen en (heel lokaal) oude akkers.
Historie: Steenfabrieken en kleiputten, waar de klei voor de bakstenen werd gewonnen.

VELUWEFLANKEN
Waar: Op de flanken van de Veluwe en bij Staverden.
Routes: 1, 2, 3, 5, 7, 10, 19, 20, 21 en 22
Pagina: 24
Bodem: Afwisselend. Rijke, vochtige bodems, dekzandruggen, veen, kwelwater-gevoed moeras.
Landschap: Coulisselandschap met hagen en bosjes, akkers en bloemrijke weiden.
Natuur: Veel kleine natuurgebiedjes, bossen en oude lanen. De meest bijzondere gebieden zijn restanten natte heide, beekdalgrasland, elzenbronbos en blauwgrasland.
Bescherming: Staat onder druk door versnippering en vermesting, maar veel herstelwerkzaamheden worden uitgevoerd en lokaal wint de natuur weer terrein.
Historie: Veel landgoederen en kleine agrarische gemeenschappen.

STUWWAL
Waar: Meest prominent aan de zuid- en oostrand en bij Putten-Ermelo.
Routes: 5, 8, 16, 17, 18, 19, 20 en 22
Pagina: 30
Bodem: Leem.
Landschap: Hoogopgaande bossen, vooral beuken en eiken-berken, maar lokaal ook essen, elzen en esdoorns. Kleine weiden en heideterreinen.
Natuur: Bijzondere flora en fauna van oude, ongestoorde bossen. Heideterreinen zijn rijk aan flora en fauna.
Historie: Veel grafheuvels duiden op vroege bewoning. Recente geschiedenis van de schapenhouderij, jacht en *malebossen* (gemeenschapsbossen).

nieuwe landschappen met andere dier- en plantensoorten – je moet er alleen een beetje oog voor hebben.
Het landschap van de Veluwe zit eigenlijk best logisch in elkaar. Dit zijn de belangrijkste landschapstypes. Op de volgende pagina's worden ze uitgebreider beschreven.

ZANDLANDSCHAP, VENNEN EN VENEN
Waar: Westelijke en centrale Veluwe.
Routes: 2, 4, 6, 7, 9, 11, 12, 13, 14en 19
Pagina: 38 en 50
Bodem: Zand.
Landschap: Uitgestrekte heidevelden en naaldbos. Lokaal landbouwenclaves, oude eiken-berkenbossen, natte heide en vennen.
Natuur: Met name de flora en fauna van natte heide, vennen en stuifzanden zijn heel bijzonder. Ook de uitgestrektheid van de bossen en heides is speciaal.
Historie: Schapenhouderij en potstalcultuur. Hakhoutbossen.

POLDERLAND
Waar: Aan de Randmeren.
Routes: 1, 2 en 3
Pagina: 54
Bodem: Zeeklei en veen.
Landschap: rRietmoeras, polders, meren.
Natuur: Heel rijk aan vogels, dankzij de bijzondere moerassen in de polders en Randmeren.
Bescherming: De belangrijkste gebieden zijn beschermd, maar staan onder druk door water-toerisme.
Historie: Dorpen zijn oorspron-kelijk gericht op visserij op de Zuiderzee, op het boeren in de polder en op de schapen-houderij op de Veluwe.

ZOOGDIEREN

De Veluwe is wild spotten. Wie wil er niet een majestueuze twaalf-ender zien (edelhert met een groot gewei met 12 vertakkingen), met damp uit de neus in de vroege ochtendzon? Of een zwijn dat het pad oversteekt met een karavaan gestreepte biggetjes achter zich aan? Een roedel moeflons dicht tegen elkaar gepakt op een mistige winterochtend?

Er is geen plek in Nederland waar dit beter kan dan op de Veluwe. Toch is wild zien niet gegarandeerd. Je moet er wel wat voor doen. Op pagina 300-304 staan de beste wildkijkplekken. Dit zijn de big five:

Van boven naar beneden: Ree, edelhert, moeflon

Ree Met het formaat van een grote hond is het ree de kleinste van de wilde grazers in Nederland. De mannetjes hebben een klein, naar voren staand gewei. In tegenstelling tot de andere soorten is het ree het enige hoefdier dat je in (vrijwel) het hele land kan aantreffen. Ze zijn algemeen op de gehele Veluwe, maar de hoogste aantallen zitten aan de randen, waar de combinatie van veel dekking in kleine bossen en voldoende voedsel op grazige weilanden en akkers, ideaal is.

Edelhert Met het formaat van een paard is het edelhert het grootste hert van ons land. De mannetjes hebben een groot en breed gewei dat ieder jaar afgeworpen wordt om het jaar erop terug te groeien, maar dan iets groter. Het is een algemene misvatting dat er ieder jaar een tak bij zou groeien en dat zo de leeftijd van het hert is af te lezen. Het aantal vertakkingen steigt wel met de jaren, maar hangt af van hoe goed het hert doorvoed is. Hertenmannen krijgen geen buikje maar een groot gewei.
Edelherten waren in het begin van de 20ste eeuw vrijwel uitgestorven in ons land. Ze werden voor de jacht geïmporteerd uit Duitsland en losgelaten in Kroondomein Het Loo en op De Hoge Veluwe. Doordat de Veluwse natuurgebieden aan elkaar geknoopt werden, zijn edelherten inmiddels op de hele Veluwe te zien. Buiten de Veluwe zijn ze alleen te vinden in de Oostvaardersplassen en het Weerterbos, hoewel in het oosten van ons land regelmatig zwervers uit Duitsland opduiken.

Moeflon Net als het damhert is de moeflon op de Veluwe uitgezet voor de jacht. Dit wilde schaap ziet er met zijn bruine vacht heel wat wilder uit dan de Veluwse heideschapen – zeker de rammen met hun grote gekromde horens. Van oorsprong leeft de moeflon op Corsica en Sardinië. Op de Veluwe komen ze voor in het Nationale Park De Hoge Veluwe, Noorderheide, landgoed Hoog Deelen en het Wekeromse Zand.

Wild zwijn Het wild zwijn is de voorouder van ons varken, maar dan, zoals dat hoort bij een wild beest, met veel stug, donker haar. Zwijnen wroeten de bodem om op zoek naar voedsel en hun karakteristieke 'geschoffel' is vaak te zien. Aangezien één zwijn behoorlijk wat grond om kan woelen (de reden dat boeren niet blij met ze zijn) lijken er meer te zijn dan er in werkelijkheid rondlopen.
Wilde zwijnen komen op de hele Veluwe voor. Daarbuiten vind je ze vooral in Limburg (met name Meinweg), het Rijk van Nijmegen en in Twente.

Damhert Het damhert houdt, voor wat betreft zijn formaat, het midden tussen edelhert en ree. De mannetjes zijn gemakkelijk te herkennen aan het platte gewei. Man en vrouw hebben meestal witte vlekjes op de rug (ree en edelhert hebben een effen bruine rug). Veel damherten op de Veluwe zijn echter donker bruingrijs, tegen zwart aan.
Damherten komen op veel plekken in Europa voor, maar zijn daar overal uitgezet voor de jacht. Oorspronkelijk komen ze uit Turkije en het Midden-Oosten. De enig overgebleven oorspronkelijke populatie leeft in de bergen bij Antalya.
Op de Veluwe komt het damhert met name voor in het Deelerwoud, op de Arnhemse Heide, en bij de Elspeter Struiken en Noorderheide. Daarbuiten wordt hij ook wel gezien, doordat ze zich langzaamaan verspreiden vanuit deze gebieden. Waar damherten veel voorkomen, zoals in het Deelerwoud, worden reeën weggeconcurreerd. Buiten de Veluwe komen damherten met name voor in de duinen.

Wisent De Veluwse pr-machine spreekt graag van de 'big five', in navolging van de Afrikaanse safari's. Maar er is zojuist een zesde aan de lijst toegevoegd – de wisent. Dit enorme dier is de Europese tegenhanger van de Amerikaanse bison. In 2016 is een kleine populatie van vijf wisenten uitgezet in de buurt van Kootwijk in het kader van de natuurlijke begrazing van de heide (zie pag. 306).

ANDERE ZOOGDIEREN

Het blijft verbazingwekkend, zo ongelofelijk verborgen als de meeste zoogdieren leven. Tal van muizen, vleermuizen en roofdieren als marterachtigen leven op en rond de Veluwe. Ze jagen en worden bejaagd, markeren hun territoria, ruziën om de wijfjes, paren en brengen hun jongen groot. En je ziet er vrijwel niets van! Alsof ze in een parallel universum leven. Dwergmuisjes klimmen in strohalmen in de akkers, dassen leven samen in uitgebreide families in hun burchten en houden er een volledig padenstelsel op na dat ze iedere avond aflopen op zoek naar voedsel. Boommarters rennen van boom tot boom over smalle beukentakken – en allemaal net buiten ons zicht.
Des te mooier als je er toch ineens een glimp van opvangt. Meestal is dat als je er het minst op beducht bent. Als je 's avonds terug naar de camping wandelt en snel iets over de weg ziet rennen en bedenkt – dat was een das! Een van de hele zeldzame keren dat ik op de Veluwe een wezel zag, was naast de snelweg toen ik in de file stond!

Van boven naar beneden: Wild zwijn, damhert, wisent

VOGELS

Een mooie, zonnige winterdag. Route 2, van Harderwijk naar het Hulshorsterzand, maar dan in omgekeerde volgorde, dus eerst langs de Randmeren en dan over het zand. Vanaf de vogelhut zie ik een ijsvogel in het strogele riet. Groepen zwanen en eenden schuilen in het riet aan de andere kant van het water. Verderop zitten er meer, ontelbaar meer, vermengd met honderden futen en duizenden eenden van allerlei soorten. Kolganzen trekken in brede V-formaties over. Alles om je heen toetert, snatert, piept en fluit.

Een half uur later op het zand – niets dan het zachte geruis van het stuivende zand en de zware roller van een koppeltje raven: dat is de vogelwereld van de Veluwe. Vol en divers aan de randen, karig maar bijzonder in het centrum.

SPECTACULAIR

Winter: Duizenden eenden, ganzen en zwanen op de Randmeren. De eenzaamheid van het winterlandschap met de raven, klapeksters en blauwe kiekendieven.

Maart-april: Baltsende raven, haviken en buizerds boven de heide.

April-mei: Grutto's en andere weidevogels in de polders. Als het blad net uitloopt en je overal bonte vliegenvangers, gekraagde roodstaarten en spechten kunt zien en horen.

Boven: Bonte vliegenvanger
Onder: Havik

BOSVOGELS

Het is een beetje een open deur, maar de Veluwe is een van de kerngebieden voor bosvogels in Nederland. Voor vogelliefhebbers uit het westen zijn de bossen dan ook een van de grote trekkers van het gebied. Een weekendje Veluwe betekent een grote kans op havik, sperwer, zwarte specht, fluiter, bonte vliegenvanger en gekraagde roodstaart (naast heidevogels als raaf, wespendief, nachtzwaluw en boomleeuwerik). Maar dan moet je wel op de juiste plek zijn want het ene bos is het andere niet.

Voor veel vogels geldt: hoe ouder de bossen, hoe beter. Onder de bosvogels zijn veel holenbroeders en holen vind je in bossen waar voldoende dode stammen en takken zijn – oud bos dus. Verder is de ondergroei van belang. In oude eikenbossen, moerasbos en sommige oude naaldbossen groeien veel struiken en varens. De boomsoort maakt ook veel uit. Naaldbossen hebben een totaal andere vogelwereld dan loofbossen. Eikenbossen verschillen duidelijk van beukenbossen. Bij veel kleine vogels zijn oude berken favoriet, omdat die van nature veel spleten en gaten hebben. Gekraagde roodstaarten, bonte vliegenvangers en matkoppen zitten graag in loofbossen met een flink aandeel oude berken. Sijzen zijn juist gek op sparren en lariksen. Gemengde bossen scoren dan ook meer punten dan 'pure' loof- en naaldbossen. Last but not least – veel bosvogels houden van overgangen. Een goed ontwikkeld eikenbos is leuk, maar veel beter is het als er een beukenlaan doorheen loopt. Bos aan de rand van weiden of heides levert nog meer op, helemaal als die overgang niet te strak is, maar loopt via een struikenrijke 'zoom'. Dáár is het te doen. Dit soort mooie plekken vind je vooral aan de zuidelijke Veluwerand, de oude buurtschappen tussen Epe en Apeldoorn en de omgeving Staverden-Ermelo-Putten.

Echte eiken- en beukenbosvogels zijn grauwe vliegenvangers, boomklevers en fluiters. De laatste hoor je het vaakst in oud eikenhakhout.

De hoogste aantallen fluiters zitten op de Veluwe, meer specifiek op de Veluwezoom en Kroondomein Het Loo. Ook glanskoppen zijn vogels van de oude eiken-beukenbossen. Een veel zeldzamer soort van dit soort bossen is de kortsnavelboomkruiper, waarvan er enkele paren op de Zuid-Veluwe voorkomen (een enorm contrast met de gewone boomkruiper die werkelijk overal zit).
Open bossen met verspreide eiken, berken en dennen zijn favoriet bij gekraagde roodstaarten en bonte vliegenvangers. Grauwe vliegenvangers zie je hier ook vaak, zolang er maar voldoende oude bomen staan met veel nestholtes.
De schitterend gekleurde appelvinken met hun grote snavels houden zich vooral op aan de Veluwerand, het liefste boven in bomen. De omgeving Putten-Ermelo, de oostrand van de Veluwe en Nationaal Park De Veluwezoom hebben de hoogste dichtheden. De goudvink broedt in alle bossen van de Veluwe, al is hij wat schaarser in het zuidwesten. In het najaar trekt hij naar de natte bossen aan de randen van het massief waar hij zich tegoed doet aan de elzenproppen.
De bijzondere vogelwereld van oude dennenbossen is wat diffuser – vogels zijn soms in het ene gebied en dan weer in het andere te vinden. Goede plekken zijn het Nationale Park De Hoge Veluwe, Deelerwoud, Planken Wambuis en Kroondomein Het Loo. De meeste zaadetende naaldbosvogels (kruisbek, barmsijs, sijs) zijn vooral in de winter te vinden, al is de bescheiden broedpopulatie op de Veluwe voor Nederlandse begrippen behoorlijk groot. De pure dennenbossen zijn minder in trek, maar gemengde bossen met sparren en lariks herbergen vuurgoudhaan (naast de veel wijder voorkomende goudhaan), sijs en kruisbek. Dennenbossen waar wat eik en berk is ingemengd zijn juist ideaal voor zwarte mees.

TYPISCHE BOSVOGELS
Naaldbossen: fitis, goudhaan, vuurgoudhaan, kuifmees, zwarte mees, kruisbek, sijs, barmsijs, goudvink, draaihals, kortsnavelboomkruiper
Loofbossen: middelste bonte specht (parkbossen met eik), kleine bonte specht, (meest in parkbossen), appelvink, grauwe vliegenvanger, bonte vliegenvanger, gekraagde roodstaart, zwarte specht, boomklever, glanskop, matkop (berk)
Moeras- en parkbossen: groene specht, wielewaal (zeldzaam)
Alle bostypen: alle mezen, vink, boomkruiper

Goudvink

NAALDBOSVOGELS KIJKEN
Half-afdwingbaar geluk – dat vat de kunst van het naaldbosvogels vinden wel redelijk samen. Geluk omdat alle zaadetende soorten (sijs, barmsijs, kruisbek) nogal invasie-achtig voorkomen. Het zijn vogels van het noorden en oosten van Europa die alleen in grote aantallen naar de Veluwe komen als er weinig voedsel is in de eigen streek. Na zo'n winter blijven er meer 'hangen', tenminste als er hier wel genoeg voedsel is. Aangezien de dennenappel-oogst van plek tot plek en van jaar tot jaar verschilt, wisselen de aantallen en plekken met naaldbosvogels ook.
Toch kun je het een beetje afdwingen. Gebieden met verschillende naaldboomsoorten zijn rijker dan die waar alleen grove den staat. Lariks en douglas scoren hoge ogen. Verder zijn de randen van zulke plekken het beste, simpelweg omdat je meer zicht hebt. De dennenappel-eters zitten nu eenmaal op de toppen en uiteinden van takken want daar is het meeste te halen. Die plekken zijn moeilijk te zien als je midden in het bos staat. Heb je de juiste plek, dan is het een kwestie van contact-roepjes herkennen. Buiten het broedseizoen trekken de vogels in groepjes op en zijn met continue korte piepjes met elkaar in contact. Als groep is dat een aardig gekwetter, wat weer het teken is om de verrekijker te pakken.

ROUTE 5: STAVERDEN EN HET SPEULDER- EN SPRIELDERBOS

DE MEEST DIVERSE ROUTE VAN DE NOORD-VELUWE

fietsroute 40 km met diverse korte wandelingen tussen 2 en 5 km

Natte heides met gentianen en orchideeën. Een verstild beekdal waar 's ochtends vroeg de reeën grazen tussen de valeriaan. Een grillig beukenbos met een tapijt van teer dalkruid. Oude landhuizen, vreemde kraters in het bos, een curieuze traditie met witte pauwen. Zomaar een greep uit de vele aspecten van deze route, die de meest afwisselende van de hele noordelijke Veluwe is. Er is hier zo veel te zien dat het eigenlijk te veel is om in één dag te doen.
Deze fietsroute leidt je door drie verschillende Veluwse landschappen: de stuwwal met een van de oudste bossen van Nederland, uitgestrekte heidevelden met veel vogels en enkele zeldzame planten, en een prachtig coulisselandschap in het dal van de langste beek van de Veluwe: de Staverdense Beek. Hier liggen ook de Leemputten, in beheer bij de gemeente Ermelo, met een hele bijzondere plantengroei, waaronder veel wilde orchideeën. Dit gebied is afgesloten voor het publiek, maar er zijn wel jaarlijks excursies in de Leemputten, die we van harte aanraden (zie www.glk.nl/evenementen).
Op sommige terreinen liggen de mooiste delen een eindje van het fietspad af. Hier heb ik korte wandelingen beschreven. Heb je geen fiets maar wel een auto?: op de kaart staan parkeerplaatsen aangegeven van waaruit je de beste plekken ook via kortere wandelingen kunt verkennen.

WAT KUN JE VERWACHTEN?

- Fantastische oude bossen met 'dansende beuken'.
- Superroute voor paddenstoelen en herfstkleuren.
- Grote kans op wild en kans(je) op vliegend hert.
- Afwisselend landschap van bos, heide, buurtschappen en beekdalen.
- Rijke historie en ijstijdengeologie.
- Prachtige flora.

Bospoel in het Speulder- en Sprielderbos

Startpunt: NS-station Ermelo / Parkeerplaats aan de Oude Telgterweg.

Vanaf het NS-station, volg je de Dr. van Dalelaan, daarna de Heidelaan en bij de T-splitsing sla je rechtsaf, de Oude Telgterweg op. Na de brandweerkazerne, waar de weg naar rechts het spoor over gaat, sla je linksaf het fietspad op (hier is ook de parkeerplaats). Neem vervolgens het eerste pad naar rechts, de heide over.

PUNT 1

- grasmus (z), groene specht, veldleeuwerik, boompieper (z), zwarte specht, fluiter (z), grauwe vliegenvanger (z), bonte vliegenvanger (z), sijs (w), kruisbek
- gaspeldoorn (11-5), brem (5-6), kruipbrem (5-7), welriekende agrimonie (6-8), grasklokje (6-10)

1 De Groevenbeekse Heide is een apart terrein, strak gelegen tegen de woonkern van Ermelo. Hardlopers, fietsers en hondenbezitters maken er allemaal dankbaar gebruik van en toch is het ook voor natuur nog een interessant gebied. Het is een zogenoemde 'groene heide', gelegen op leemgrond aan de rand van de stuwwal, en heeft daarmee een andere flora en fauna dan de 'zandheides' midden op de Veluwe.

Aan de andere kant van het heideterrein, sla linksaf (let op de massa's witte klaverzuring in april-mei) en ga dan rechts, naar het landgoed Oud Groevenbeek.

2 Het jugendstilhuis van Oud Groevenbeek is de schitterende kern van een oud landgoed met loofbos met prachtige eiken, velden en een beek. Het landgoedpark is zo aangelegd dat de lanen altijd uitkijken op het landhuis en bijgebouwen. Lange tijd was het landgoed zelfvoorzienend en verbouwde zijn eigen groenten. Nog steeds worden in de kas druiven geteeld voor de zelfgemaakte wijn: de Château Oud Groevenbeek. Er is ook een theehuis op Oud Groevenbeek.

Vervolg je weg over de beek en langs het zwembad. Sla vervolgens linksaf en steek de N-weg schuin over. Neem achter het benzinestation het fietspad naar rechts. Je volgt nu zo'n 2,5 km de Laakweg door het Speulder- en Sprielderbos tot je bij de Postweg bent. Sla hier linksaf. Deze weg volg je tot over de doorgaande weg (Drieërweg) tot aan de schaapskooi.

3 Het Speulder- en Sprielderbos is een van de grote boscomplexen op de Veluwe. Hoewel de mooiste plekjes voor de terugweg bewaard worden (punt 15 en 16), krijg je op deze doortocht ook al een en ander mee van dit grote woud. 's Ochtends vroeg is de rust en de zware, zoete geur van douglassparren en humus overweldigend.
In dit gedeelte van het woud speelt bosbouw een belangrijke rol, maar deze wordt nu toegepast met oog voor de natuur: geen kaalkap meer, maar selectieve uitdunning. Stap voor stap vervangen inheemse boomsoorten als eik en beuk de monotone naaldhoutplantages. Dit komt de vogelwereld ten goede: vrijwel alle soorten van oude bossen zijn hier te vinden – stop van tijd tot tijd om te kijken en te luisteren. Als je vroeg in het bos bent, maak je een goede kans enkele van de zeldzamere soorten te vinden. Het is ook niet ondenkbaar dat een ree, zwijn of edelhert je pad kruist.

PUNT 3
- ree, wild zwijn, edelhert, boommarter
- zwarte specht, kleine bonte specht, groene specht, appelvink, goudvink, vuurgoudhaan, fluiter (z)

Koekoek

4 De fraai gerestaureerde schaapskooi (nog in functie!) markeert de overgang van het bos naar de open hei. Je staat hier aan de rand van de stuwwal en vanaf de grafheuvels die voor de schaapskooi liggen, heb je een formidabel uitzicht over het beekdal van de Staverdense Beek. En daarachter, bij helder weer, zie je zelfs de stuwwal tussen Apeldoorn en Nunspeet. Een weids uitzicht dat nog indrukwekkender wordt als je je bedenkt dat dit slechts het smalste deel van het Veluwemassief is. Wat een enorm gebied – de Veluwe is dan ook het grootste aaneengesloten bos- en heidegebied van West-Europa.
De schaapskooi, geëxploiteerd door stichting Schapedrift Ermelo, is een tamelijk nieuw gebouw, gebaseerd op de klassieke schaapskooien elders op de Veluwe. Naast 400 schapen en lammeren heeft het een bezoekerscentrum en café (open vanaf het middaguur).

PUNT 5
- klapekster (w), veldleeuwerik (veel), roodborsttapuit (z), koekoek (z), havik, buizerd, torenvalk, raaf, nachtzwaluw (z)
- adder (zeldzaam), gladde slang (zeer zeldzaam), hazelworm, zandhagedis, levendbarende hagedis
- eikenpage (7-8)
- vliegend hert (7)

Bruine vuurvlinder

PUNTEN 7 EN 8
- ree, edelhert
- fluiter (z), bonte vliegenvanger (z)
- dalkruid (5-6), lelietje-van-dalen (5-6), gewone salomonszegel (5-6), roze winterpostelein (5-7), wijfjesvaren, dubbelloof

PUNT 9
- bonte vliegenvanger (z), havik, groene specht, zwarte specht
- oranjetip, landkaartje (5-9)
- echte koekoeksbloem (5-8), grote ratelaar (5-7), dalkruid (5-6), dubbelloof

5 De Ermelose Heide is een nadere verkenning meer dan waard. De veldleeuwerik jubelt er in de lente, de klapekster jaagt in het verstilde winterlandschap en jaarrond zie je in de loop van de ochtend roofvogels opstijgen uit het naburige bos om te gaan jagen. Het is ook een fantastische plek voor reptielen en insecten in de zomer. Zeker op zonnige ochtenden, als het nog rustig is, vind je regelmatig hagedissen en slangen op de paden en in open plekken in de hei. In het noordelijke deel liggen enkele prachtige eikenstrubben, waar in de zomer het vliegend hert te vinden is, die afkomt op de hars van de boom.
Kom een keer op een zomeravond terug bij de schaapskooi om te kijken en luisteren naar de nachtzwaluwen die jagen boven de heide.

6 Aan de andere kant van de heide ligt (zie kaart) een historisch interessante plek. Bij de parkeerplaats naast de N-weg zijn de resten ontdekt van een Romeins expeditiekamp – de noordelijkste die bekend is in Nederland.

Steek de weg over en ga linksaf naar het landgoed Leuvenum. Het fietspad komt uit op de openbare weg.

7 Het eerste deel van dit stuk gaat door een wat monotoon productiebos, maar later kom je langs oude eikenbossen en een kleinschalig landschap met eikenwallen, weiden (nat) en bosschages. 's Ochtends vroeg zijn op de weiden vaak edelhert en ree te vinden.

Ga rechtsaf, langs restaurant 'de Zwarte Boer'.

8 In de sprengen en in het bos langs de weg is een rijke bosflora te vinden. Met name de tapijten van dalkruid zijn prachtig rond eind mei-juni. Bij de T-splitsing met het oude kerkje van Staverden, sla je linksaf. Tegenover het landgoed Staverden, ga je linksaf en wandel je het stukje dat aangegeven staat op de kaart.

9 De hooilanden van de Staverdense Beek vormen een bloemig lint tussen de oude landgoedbossen van Staverden. Dit is hoe vroeger veel beekdalen geweest moeten zijn in Nederland – tjokvol echte koekoeksbloem, grote ratelaar en boterbloem. Het omliggende loofbos, onderdeel van landgoed Staverden, is ook oud, met een goed ontwikkelde bosbodem en een bijzondere flora en fauna. Een deel ervan is nu bosreservaat, wat betekent dat er geen hout meer gewonnen wordt of beheer wordt gepleegd, buiten het vrij houden van de paden

Landhuis Staverden, Ermelo

Terug op de weg, sla linksaf en de eerste rechts (Uddelermeerweg) om het landgoed van Staverden te bezoeken.

PUNT 10
ijsvogel, grote gele kwikstaart, groene specht, middelste bonte specht, appelvink

10 Landgoed Staverden is beroemd om zijn witte pauwen. De hertogen van Gelre kregen ieder jaar een witte pauwenveer van Staverden die zij op de hoed droegen. Alle landgoedeigenaren waren contractueel verplicht om witte pauwen te fokken. Deze traditie wordt vandaag de dag nog voortgezet, al is het nu de commissaris van de Koning die de veer krijgt aangeboden. De pauwenveer prijkt ook in het wapen van gemeente Ermelo.
Een wandeling door de tuinen en langs de beek raad ik je van harte aan. Met wat geluk tref je er een ijsvogel.

Ga verder over de Uddelermeerweg.

11 Bloemige weiden, oude beukenlanen, stukjes elzenbroekbos, een ree in de bosrand – als nietsvermoedende fietser denk je: prachtig. Maar er is hier meer aan de hand. Achter de bomen zie je riet, veenmos en uitgestrekte velden met waterdrieblad. Dit zijn de beekdalgraslanden van de Staverdense Beek. Het reservaat is niet toegankelijk, maar op een paar plekken kun je naar de rand ervan lopen en vang je een glimp op van wat er te vinden is (in juni kun je er onder begeleiding in – zie pag. 304).
De naam leemputten verraadt al een beetje waarom deze rijkdom juist hier te vinden is: de leem die hier in de voorlaatste ijstijd is neergelegd, werd afgegraven. De daardoor ontstane putten vulden zich met water, deels regen- en deels grondwater, dat achterbleef op het leem. Omdat de leem mineraalrijk en basisch is, kon hier een vegetatie ontstaan die veel

Bloemrijk grasland langs de Staverdense Beek

TE ZIEN VANAF DE WEG
echte koekoeksbloem (5-8), grote ratelaar (5-7), waterdrieblad (5-6), moeraswederik (5-7)

weg heeft van die van kalkrijke duinvalleien. Op sommige plekken verveende de bovenlaag en ontstonden blauwgraslanden, natte heidevegetaties en zelfs kleine stukken hoogveen – een unieke afwisselingen van vegetaties die op één punt gelijk zijn: ze hebben een enorm rijke flora.

Sla linksaf de Oude Dijk op en dan weer linksaf de Harderwijkerweg in die je terugleidt naar de Uddelermeerweg, die je recht oversteekt.

12 Vlak voor je bij de weg bent, kun je aan de rechterhand nog over een groot ven uitkijken – daarachter liggen de leemputten – het botanisch meest buitengewone natuurgebiedje van het Veluwemassief, waar maar liefst 39 soorten bedreigde (Rode Lijst) planten staan, 7 soorten orchideeën, klokjes- en draadgentianen, parnassia en nog veel meer. Je kunt er alleen onder begeleiding inkomen (zie pag. 304).

Steek de weg over en neem het fietspad dat dwars over de Speulderheide voert.

PUNT 13
kievit, tureluur (m), groenpootruiter (m), wulp (m), raaf, roodborsttapuit (z), geelgors (z), grauwe vliegenvanger (z)
levendbarende hagedis, hazelworm

13 Grote delen aan weerszijden van het fietspad zijn behoorlijk nat, met broedende kieviten en, in de trektijd, andere weidevogels. Levendbarende hagedissen zijn bij zonnig weer makkelijk te vinden langs het pad en met wat geluk vind je er ook een hazelworm.
Aan de andere kant van de heide liggen opnieuw een aantal grafheuvels – dit deel van de Veluwe was enkele duizenden jaren voor Christus tamelijk dicht bevolkt.

14 Het aanlokkelijkste gedeelte van de Speulderheide ligt aan de noordkant, waar de vegetatie speciale planten en vlinders herbergt. Je kunt er in een kort rondje (2 km) naartoe wandelen vanaf de

picknickbank en het informatiebord aan de rand van het dennenbos. Volg de kleine gele palen. Na een paar honderd meter zie je op het pad overal de holletjes van de heidezandbij, een bijna knuffelbare – want harige – bij die in holletjes in zandgronden haar nesten heeft. Let op waar je loopt; zorg dat je de kolonie niet vertrapt.
Verderop ga je twee keer een klaphek door. Het mooiste natte heideterrein ligt aan weerszijden van het tweede klaphek en de bijzondere planten groeien op natte plekken langs het pad. Het is een kwetsbare vegetatie, blijf dus op het pad.

PUNT 14
- gentiaanblauwtje (6-7), heideblauwtje (6-9), bruine vuurvlinder (5-8)
- heidezandbij
- zandblauwtje (6-8), gevlekte orchis (6-7), moeraswolfsklauw, klokjesgentiaan (7-9), heidekartelblad (5-6), grondster (6-9), brede wespenorchis (7-8)

Dit gebied wordt maar weinig bezocht. Toch is het beroemder dan je zou denken. De spectaculaire luchtlandingsscènes uit de beroemde film '*A bridge too far*', over de Slag om Arnhem zijn opgenomen in dit gebied. In de Tweede Wereldoorlog zelf zijn hier geen geallieerden geland. Dat kwam doordat de Duitsers veel kleine greppels hadden gegraven in de heide om te voorkomen dat vliegtuigen zouden landen. Inmiddels zijn de greppels door de hoge heidepollen in het landschap lastig terug te vinden.

Ga via de Hessenmeerweg naar de Garderenseweg en sla hier linksaf. Na 1 km sla je rechtsaf de Peppelseweg in. Op dit rulle bospad zul je over een lengte van 800 meter de fiets aan de hand moeten nemen tot de aansluiting met het fietspad. Dit is de moeite absoluut waard.

15 Na ongeveer honderd meter door weinig opzienbarend productiebos stap je een bos als een kathedraal binnen. De meeste geluiden vallen weg, het licht wordt gefilterd, terwijl het zicht juist weidser wordt. Knoestige oude stammen, deels omgevallen en gepokt met tonderzwammen, elders juist grillig omhoog kronkelend naar het licht. Dit is het genre bos waar het woord 'woud' voor is uitgevonden – eeuwenoud, verstild, nederig-makend en mysterieus.
Dit is een van de malebossen die het Speulder- en Sprielderbos zo speciaal maakt. Als gemeenschappelijk bezit waren de malebossen beschermd tegen overexploitatie, zelfs in de tijd dat grote delen van de Veluwe waren kaalgegraasd. De gebruikers van de malebossen konden een beperkte hoeveelheid hout oogsten. De grillige 'dansende' stammen

Links: Heidezandbij
Rechts: Kolonie van heidezandbijen op de Speulderheide